

Szabó József

Reflektorfényben *Az ember tragédiája*

„Kiben erő van és Isten lakik,
Az szónokolni fog, vés vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívvráozán zokog,
...
S bár új utat tör, bizton célra ér.”

Madách Imrének és csúcsművének könyvtárnyi irodalma van, a madáchi térkép mégsem teljes. Nyugtalanító terra incognita rajta: *Az ember tragédiája* mint irodalmi mű és mint színházi előadás kényes kérdése, amelyet az irodalomtudomány is felvethet, de megválaszolni csak a színház hivatott.

Az ember tragédiáját Madách drámai költeménynek nevezte, amely minden kétséget kizáróan arra utal, hogy színpadra szánta. Hosszú rendezői pályám tapasztalata alapján mondom, hogy Madách Imre dramaturgiai képessége és színpadi kompozíciós érzéke vetekszik az egyetemes drámairodalom és színház legjobbjai talentumával. A korabeli irodalomkritika és színház képviselői mégis teljes bizonyossággal állapították meg, hogy *Az ember tragédiája* nem alkalmas színpadra. Becses költői alkotás – elismerték –, Goethe *Faustjával*, Byron *Manfredjével* s *Kainjával*, Shelley *A megszabadított Prométheuszával*, Milton *Elveszett Paradicsomával* tart előkelő rokonságot, de nem dráma, *könyvdráma* csupán. És ez a tévhit 23 évig, a mű megírásától az első bemutatóig makacsul tartotta magát az irodalom és színház berkeiben. Míg nem jött egy színházi rendező, egy bátor prométheuszi lélek, akiben megvilágosodott, hogy *Az ember tragédiája* nagyon is színpadra termett mű, ugyanúgy eljátszható, mint Szophoklész, Shakespeare, Schiller, Goethe drámái. A szakma bizonyára örültnek nézte, és a vészmadarak bukást jósoltak neki. De ő vállalta a bukás ódiáját is. Paulay Ede 1883. szeptember 21-én a Nemzeti Színház színpadán a színház teljes technikai és művészi apparátusával és három színészióriással a főszerepekben – Jászai Marival, Nagy Imrével, Gyenes Lászlóval – bemutatta *Az ember tragédiáját*. És a nem mindennapi siker fényesen igazolta a rendező megszállottságát. *Az ember tragédiája* ősbemutatója a magyar rendezés- és színháztörténet legnagyobb művészi diadala. Emléke minden évben feldereng a Magyar Dráma Napján.

Az ősbemutató országos sikere – ahogy a színházi világban lenni szokott – megtáltosította az ország valamennyi színházigazgatóját, rendezőjét. *Az ember tragédiája* hirtelenében könyvdrámából színdarabbá avanszált: a rendezők színre vitték az ország valamennyi vidéki színházában, természetesen a sikeres Nemzeti Színház mintájára. A Paulay Ede tehetségéből kirajzolódó művészi képet a *Tragédia* legnevesebb magyar rendezői – Hevesi Sándor, Németh Antal, Bánffy Miklós, Gellért Endre és sokan mások – tovább gazdagították, és már-már kirajzolódni látszott a *Tragédia*

A Katona József-esszé pályázat díjazott írása. (A Szerk.)

rendezésének egészséges hagyománya. Ámde a színházban idővel minden elrozsdásodik: a játék gyakorta elveszti eredeti báját. A *Tragédia* előadásait is kikezdte a rutin rozsdája. A költői gondolat varázsát a látvány aprópénzére váltották fel. A rendezők versenyre keltek, hogy Madách színpadi látomásait Isten országáról, a világ teremtéséről, az Édenkertről, a Tudás Fájáról, az emberiség történelmének tíz korszakáról minél hatásosabb színpadi látványban elevenítsék meg. Ahelyett, hogy a színpadról az emberiség sorstragédiájáról, égető létkérdéseiről szóltak volna az embereknek. A *Tragédia* legfontosabb szereplője a díszlettervező és a kosztümtervező lett. A rendezői becsvágyak a Szegedi Szabadtéri Játékok gigászi látványtobzódásában kulmináltak. A huszadik században a modern festői stílusok és a színházi divatok változásával természetesen változott az előadások formavilága, de a kifényesedett hagyomány kerekjei ugyanarra a rugóra jártak: „A Cél: a Látvány, a Látvány: a Cél.” Circulus vitiosus! Körbeforgó okoskodás. Zsákutca. Halál. A drámai költemény a színpadon értelmetlenné és érthetlenné vált. Nem maradt belőle más, csak a festői kép, amely ha még oly érdekes volt is kezdetben, három-négy-öt óra elteltével érdektelenné, unalmassá kezdett válni. A *Tragédia*, a Könyvek Könyve a színpadon nem vált a Drámák Drámájává. Az *ember tragédiája* jó néhány mai előadásához Madách Imrének vajmi kevés köze van, vagy éppen semmi. Az álmodern előadásokban a magyar Génusz elé túlméretezett éntudatú rendezők furakodnak, akik számára idegen Madách hite, gondolkodása, eszmevilága. Ide vezetett egy tisztességgel kezdett, de rossz útra tévedt hagyomány! Oda, ahová Ádám valamennyi hősi próbálkozása a történelemben, amikor Istenével dacolva – Lucifer cinikus érveivel vitázva és azonosulva – lemondott a küzdésről és üdvössége reményéről. Nem véletlen, hogy ezeknek az előadásoknak legtöbbször Lucifer a főszereplője. Summa summarum: legbecsesebb nemzeti kincsünket színházi létében bukás fenyegeti!

Az *ember tragédiája* rendezésének csak színháztörténeti múltja van, de élő, ihlető, folytatható hagyománya nincs. Talán nem is lehet. Minden rendezőnek úgy kell kezébe vennie a drámát, mintha ő lenne az első a világon, akinek eszébe ötlött, hogy színpadra állítsa. Kepler – alias Madách – azt üzeni a színházi rendezőknek is: „A szabályt, a mintát hagyj pihenni!” Az első bátor rendező, Paulay Ede dilemmáját, alkotó küzdelmét minden utódnak át kell élnie. Vállalnia kell mindenekelőtt az alkotó magány ódiáját: egyedül kószálni a mű gondolatrengetegében, az irodalmi értékelések sűrű erdejében, kétség s remény közt viaskodván saját látomásával, álomképeivel, ameddig meg nem világosodik elméjében a maga egyetlen járható útja.

A színház régi adóssága *Az ember tragédiájával* szemben, hogy a néző élményét nem képes az olvasó szellemi élménye rangjára emelni. Mindenkit megkísért az ósdilemma. Sokan ma is azt vallják, hogy Madách drámai költeménye tündöklőbb az olvasólámpák meghitt fényében, mint a színházi reflektorok vakító fényében.

Az én rendezői vívódásom is ebből az ósdilemmából bomlott ki, amikor *Az ember tragédiáját* készültem bemutatni Nagyváradon. És abból a makacs gondolatból merítettem erőt, hogy kell lennie egy olyan előadási formának, egy olyan új rendezői és színészi módszernek, amellyel a Könyvek Könyve a Drámák Drámájává lényegül át! 1974. június 7-én, a váradi magyar színészet születésének 175. évfordulóján mutattam be a *Tragédiát*.

Az *ember tragédiája* rendezésére gondolatban azóta készültem, amióta sorsomná lett a színház, gyakorlatban pedig az első rendezői lépéstől a bemutató napjáig másfél évig kerestem-kutattam azt az új színházi stílust, amelynek segítségével a színpad törékeny terén felépíthetem a *Tragédia* monumentális épületét.

Rendezői elképzelésem első parancsa az volt, hogy a lehető leghitelesebben magát a művet vigyem színpadra Madách eredeti koncepciójában, kompozíciójában és szellemében. Megkülönböztetett figyelemmel tanulmányoztam hát Madách Imre életét, karakterét, gondolkodását, eszmei, politikai, erkölcsi, emberi magatartását.

Madách Imre, amint szép, boltozatos homloka, titkokat rejtő szeme, egész lénye sugározza, puritán lélek volt, világosságot gyújtó szellem. A homályosan fogalmazó német tudósokkal ekként volt polemizált: *„Aki magát megértetni nem akarja, nem érdemli meg, hogy olvassák... Perseus homályos verseit tűzbe dobá, hogy a láng felvilágosítsa.”* A dráma nyelvéről leszögezte, hogy *„a nemzet, amelyhez költője beszél, azt könnyen megértse, s ha a színházba megy, ne kelljen kevésbé olvasott egyéneinek a lexikonoknak egész halma-it fölhányani, vagy szájátva térni haza kétségben arról, vajjon mit akart költője mondani...”*

És mert a legjobb rendezői instrukció az, amelyik a legrövidebb, ide idézem *Naplójából* Madách legrövidebb tanácsát arról, hogy milyen legyen az ő előadása: *„Az előadásnak világosnak és érthetőnek kell lenni!”* Én megfogadtam Madách tanácsát. Lemondtam a történelmi képeskönyvek ködös látványosságáról, és arra törekedtem, hogy a nézőtérén megértse mindenki a világosan és érthetően fogalmazó Madách gondolatmenetét, töretlen logikáját, költői üzenetét.

Az *ember tragédiáját* Makkai Sándor katedrális költeménynek nevezte. Nemcsak monumentális kompozíciója, hanem égbe törő lelke miatt is. Babits pedig, újraolvasva, örök korszerű költői tartalmára utal: *„Madách remeke máshogyan friss, mint egyéb monumentumai az Irodalomnak... itt a tartalom az örök s az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bővület...”* És ki merete jelteni, hogy: *„Madách költeménye az egyetlen igazából filozófiai költemény a világirodalomban.”*

Hogyan szólaltattam meg a színpadon a világirodalomnak ezt a páratlan filozófiai költeményét? Előfüggöny nélküli puritán színpadon, a mennyet és földet egyként jelentő deszkán. A teátrum ősi és örök-új eszközeivel, a színészi játék, az emberi szó mindent kifejező varázsával. Egyvalakire hallgatva csupán: Madách Imrére, aki mindenkor, mindenben megbízható és bölcs segítőtársa a rendezőnek. Ugyancsak a *Naplójában* találtam rá drámairói és színházi ars poeticájára: *„Zene, poézis, matézis – nagy rokonság.”* A színházi előadásnak tehát muzikálisnak, azaz harmonikusnak, költészetnek, azaz tartalmasnak, matematikai értelemben tudományosan pontosnak, azaz mérnöki figyelemmel megkomponálnak kell lennie. Ez Madách művészi hitének Szentháromsága!

A váradi előadás rendezői stílusát színpadi oratóriumnak neveztem el. Ezt hirdette Paulovics László festőművész szürrealista plakátja, ezt szolgálta a merőben újszerű színpadképe és a tehetséges kolozsvári zeneszerző, Vermessy Péter eredeti színpadi zenéje. A színpadi oratórium a legkorszerűbb és legpuritánabb előadási forma, amelyben a költői szöveg és a cselekvés egy test egy lélekben olvadhat össze. A színpadi oratóriumban költészet és játék, élő zene és emberi hang, jelképes mozgás és szigorú térkompozíció, fény és árnyék vált ki a nézőből szellemi és érzelmi hatást.

A színpadi oratórium lehetőségeivel tudtam megvalósítani egy régi rendezői gondolatot, vágyamat, amely végképp meghatározta előadásom sajátos stílusát. Az irodalomtörténészek egyvalamiben valamennyien egyetértenek, abban, hogy a világirodalom legobjektívebb drámái költeménye paradox módon a legszubsjektívebb művek egyike is. Madách Imre életének, személyiségének, írói eszményeinek, politikai magatartásának alapos ismerete nélkül nem lehet alászállni a *Tragédia* mélysegeibe. Engem rég foglalkoztatott a gondolat, hogy ezt is meg lehetne jeleníteni a

színpadon, bele-beleszöve érzékletesen, láthatóan és jelképteremtő erővel a dráma szövetébe. A színpadi oratórium művészi szabadságot adott nekem, hogy meghívjam a színpadra a Költőt is. A halhatatlan Madách Imre mint hiteles történelmi személy – költőként és rendezőként – a híd szerepét töltötte be a színpad és a nézőtér, a múlt és a jelen, a láthatatlan és a látható valóság, a véges és a végtelen között.

Madách úgy jelent meg előadásunkban, amint képeiről ismerjük, ahogy álmaimban gyakran engem is megkísértett. És amikor a színpadra lépett, magával hozta *Az ember tragédiája* friss kéziratát, amelynek utolsó sorain még meg sem száradt a tinta. És bemutatkozásképpen azt mondta:

„Az Ember Tragédiája, drámai költemény.

Kezdtém 1859. február 17-én, végeztem 1860. március 26-án.”

És olvasni kezdte nagy gyermeki rácsodálkozással: *„Első szín. A mennyekben. Az Úr dicstől környezetten trónján...”* Szavai nyomán lassan, álomszerűen benépesült az üres tér színészekkel. És elkezdődött a valóság és a képzelet színpadán a játék. A színészek azt cselekedték, amit Ő, a Költő kért tőlük, és mélyes-mélyen hittek a költő szavában. A nézők is hittek a színészek szavában, mert szavuk a költő szava volt. A költő szava pedig Isten szava. Megvalósult a Színháznak az a ritka pillanata, amikor mindnyájunkat megérint az élet csodája: a költészet varázsa.

A színpadon Madách Imre szervesen részt vett a színpadi játékban. Meghökkenítő vízióit, abszurd történelmi látomásait – amelyeket hiábavaló erőlködés a színpad élettelen vásznaira felfesteni – ő maga vetítette fel minden néző képzeletének egére. És mert – Benedek Marcell felfedezése szerint – *„Lucifer mondja el azt, amit Madách tudott a világról, és Ádám cselekszi és szenved az, amit Madách e tudás ellenére is cselekedett és szenvedett”*, a mi színpadunkon Madách kétség és remény közt vergődve, olykor Luciferrel azonosult, olykor Ádámmal, de mindvégig következetesen a Mű transzcendens világával: a Föld és az Ég Szellemével. (Madách Imrét a neves erdélyi színész, az anyai ágon Ady-ronok Czikéli László keltette életre, adys lelkesedéssel azonosulva a Vulkan-lelkű költővel.)

A színpad közepén, kiemelt kis színpadon folyt Ádám-Éva-Lucifer szenvedélyes szellemi küzdelme három kitűnő, akkor fiatal színész (Miske László, Csíky Ibolya és Varga Vilmos) előadásában. Szereposztásomban tudatosan törekedtem arra is, hogy a férfi színészek Madách életkorában legyenek, krisztusi életkorban, amikor a gondolkodó, a jövő titkait kereső férfiak tudatában a legszenvedélyesebben merül fel a filozófia fő kérdése: *„Mi végre vagyunk a világon?”*

A színpad mélyén, szemben a nézőtérrel ülő közönséggel, mint egy többszintes lelátón, a nagy létszámú váradi színház teljes társulata foglalt helyet. És a zenekar. A férfiak szmokingot, a nők estélyi ruhát viseltek. Jeles színészek és zenészek alkották az előadás modern kórusát. A kórus rendeltetése szerint kiemelte, aláhúzta, idézőjelbe tette a drámai költemény legfontosabb sorait, ígéit. Olykor stilizált artisztikus mozdulatokkal is felerősítette a játékot. Közülük lépett elő egy-egy szereplő, belőlük verbuválódott a Nép: a Kislelkű Tömeg. De ők voltak az előadás nézői is a színpad lépcsősen emelkedő síkján. Az előttük lejátszódó modern misztériumdramát – Ádám-Éva-Lucifer szellemi viadalát – érzékenyen átélték, akárcsak a színházteremben ülő nézők. A nézőtér és a színpad homályában ülő közönség figyelme nem csökkent, inkább gazdagodott. A gondolat gondolatot gerjesztett, a tűz tüzet táplált.

A színpad jobb és bal oldalán, a Tudás és Hatalom jelképes fája alatt öt-öt emberméretű varázsdoboz sorakozott fel. A nyitható-csukható, forgóajtós óriásdobozokban

egy-egy korhűen felöltöztetett Ádám-szobor rejtőzött. A történelmi színek során a szoboralakok egymás után befordultak a színre, jelezvén Ádám útját, sors- és szerepváltozásait az időben. Ahogy a dobozok megnyíltak, és az Ádám-szobrok megsokasodtak a színen, a színpadkép egyre dinamikusabbá, expresszívőbbé, álomszerűbbé vált. Ádám az átomutazás különös pszichotechnikájával minden korban, minden alakban önmagával találkozik. A szoboralakok öltözetükkel hűen tükrözték a történelmi kort, és ezzel a színváltozásokat is jelezték. A játszó színészek stilizált alapruhát viseltek. A kimerevített panoptikum végül áttekinthetően rögzítette Ádám odisszeáját a múltban, a jelenben és a képzelt jövőben. (Az egyik előadáson találkoztam egy 12 éves gyermek nézővel. A kislány először látta életében *Az ember tragédiáját*. Az előadás végén megkérdeztem tőle, fel tudná-e sorolni *Az ember tragédiája* történelmi képeit. És a kislány hibátlanul felsorolta mind a tíz színt. Tökéletes sorrendben. Élesen rögzültek benne Ádám szimultán álomalakjai.)

A második, Kepler-szín kulminációs pontja a *Tragédiának*: az elrontott forradalom rémlátomása után a tiszta eszmélet pillanata. A viharfelhők mögül hirtelen kisüt a nap. Kepler-Madách lelkében felragyog a remény, hogy el fog jönni egy tisztultabb kor, amelyben leomlanak a hamis teóriák, a dogmák és a zsarnokság falai.

*„Egykor nevetni fognak az egészen.
Az államférfit, kit nagynak neveztünk,
Az ortodoxot, akit bámulánk –
Komédiásnak nézi az utókor,
Ha a valódi nagyság lép helyébe,
Az egyszerű és a természetes,
Mely ott ugrat csupán, ahol gödör van,
Ottan hagy utat, ahol nyílt a tér...”*

És itt hangzik el a lehangsúlyosabban Kepler-Madách törhetetlen hite az eszményvilágban:

*„...az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökké élni fog.
S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztulva mindig, méltóságosan,
Míg, lassan bár, betöltik a világot.”*

Ennek a színnek a fináléja olyan, mint egy Beethoven-szimfónia záróakkordja. Az égisz emelkedik, és mélybe zuhan. A *Tragédiát* szünet nélkül kellene játszani, de a rendezőnek a közönség pszichikai tűrőképességével is törődnie kell. Ezért kell keresnie egy olyan pillanatot, amikor Ádám felébredhet. Hol lehetne felébredtetni Ádámot megfelelőbb helyen, mint éppen a Kepler-jelenet végén, az elrontott forradalom mámorából felocsúdó tudós eszmélkedésének csúcspontján?

Előadásunk időtartama három óra volt, amely annál inkább rekord *Az ember tragédiája* színpadi történetében, mert mi – a szokásos húzásokhoz mérten – jóval kevesebb sorral rövidítettük meg Madách művét.

Felejthetetlen, megrázó pillanat volt előadásunkban, amikor Borbála bocsánatot kér Keplertől: *„Ím itt vagyok bűnömmel s könnyeimmel.”* A drámai pillanat ígézetében

Kepler a megcsalt, megalázott Madách Imrévé, Borbála pedig a hűtlen és végzetes sorsú Fráter Erzsébetté lényegült át. Borbála-Fráter Erzsébet előadásunkban Madách Imre előtt hullt térdre. (A jelenet annál szívbe markolóbb volt a váradi színházban, mert Madách családi tragédiájának szálai Váradra vezettek. A bemutató előadáson a Fráter család leszarmazottjai is jelen voltak. A szünetben Fráter tanárnő szeméből kibuggyant egy könnyecsepp, amikor szótlánul megszorította a kezem.)

Szünet után a londoni képen a madáchi gondolat érzékletes kifejezésére tudatos stílusváltást alkalmaztam. Londonban fordul a kocka a világtörténelemben. Ameddig Ádám történelemformáló hős volt – Fáraó, Miltiádész, Sergiolus, Tankréd, Kepler és Danton –, a Nép nem léphetett fel a történelem dobogójára. A kapitalizmus áldemokratikus rendjében azonban az emberáradat elöntötte a világot, és kiszorította a két névtelen idegent – Ádámot és Lucifert – a lét központjából. Minden-minden visszájára fordult, mint a Paradicsomból való kiűzetés demitizált bábelőadása, amelyet csak hátulról láthatott a színházi közönség. A társadalmi panoráma rikitóbbá, cifrábbá vált. A londoni szín – a 19. század vége – tulajdonképpen Madách kora. A játék némi realista, hétköznapi, groteszk színezetet kívánt. A kórus szertartásos, ünnepi jellege szétbomlott. Csak a nagy temetés gyászában, a halál megidézésében tért vissza az élet méltósága.

Előadásunkban a Falanszter szép új világa áttételesen és virágnyelven a szocializmus elembertelenedett világát idézte fel az erdélyi közönségnek.

Az ür-jelenet az egyetlen a színek sorában, amelyben Éva nincs jelen. Az én előadásomban Éva ott is jelen volt, mint Ádám sorsának meghatározó attribútuma. Az üres színpad közepén kékes holdsugarban elhagyottan, árván felsírt az égbe: „*Ne menj el, el ne menj / Ne hagyjál itt engem...*” Bánatos lélekkel hívta vissza a Földre Ádámot. A mindenség gyűrűjéből kiszakadni vágyó hiú Ember nemcsak a Föld Szellemére parancsára tér vissza az anyaföldre, de a Földanya visszahívó dalára is.

Az eszkimó-színben Ádám az ember elkorcsosulásából, teljes biológiai, szellemi és morális megsemmisüléséből kap utolsó leckét Lucifertől. Ádám számtalanszor megtapasztalta már a lét értelmetlenségét, de az ádám-i lélek mindig kitalált valami vigaszt, valami önáltató gyermeki érvet a túlélésre, az újabb és újabb küzdés vállalására. Lucifer utolsó mestervágása azonban halálos, szívbe találó: az állati szintre süllyedt eszkimó torz feleségében Ádám Évára ismer. Ellobban lelkében utolsó reménye: „*az édenkertnek késő sugára*”. Költészet nélkül, eszmények nélkül értelmetlenné válik élete.

Ádám felretten rémálmából. Egyetlen hősi gondolat keríti hatalmába: megmenteni a Földet a tévedések és csalódások lidérces álmaitól. Bármiképpen. Élete feláldozásával is. Hisz ő az első ember a Földön. Ha elpusztul, magva szakad a tökéletlen emberi fajnak. Ő, egyedül ő mentheti meg a teremtett világot. Dacolva teremtő Istenével is, fellép a hegycsúcsra, hogy a mélybe vesse magát... De megjelenik Éva. Megsúgja a lét örök csodáját, amelyet a Teremtő Évára testált... Éva az újjászületés misztériumával meghíúsítja Ádám utolsó ballépését. Ádám ráeszmél, hogy a halála hasztalan. Éva méhében már készül megdobbanni az új Ádám szíve... Az ember véges, de az emberiség léte végtelen. Ádám térdre hull Teremtője előtt: „Uram, legyőztél!”

Micsoda transzcendens sorsfordulat! Micsoda fricska a világ hiú urának orrára! Madách megteremtette a drámairodalom legegyszerűbb, legtermészetesebb, legemberibb sorsfordulatát. Deus ex machina nélkül, az Ég és a Föld közös segedelmével.

Amikor Ádám felébredt álmából, a történelem mágikus dobozai egy szemvillanásra becsukódtak. Visszatért a puritán színpadkép: a két Tiltott Fa modern fémhálós

kompozíciója és a sejtelmesen felragyogó ezüst templomi orgonasípok sora. És felzengett a Teremtés mennyei zenéje...

Színpadí oratóriumunk fináléjában hatalmasra nőtt gondolati mélységében az Úr szigorú, megfellebbezhetetlen szava:

„Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”

Az Úr igéje a Kórus tömör echójában a Színház bölcs tanácsává nőtt, erősödött:

„Ember, küzdj és bízva bízzál!”

Végezetül Madách Imre a *Tragédia* szöveggönyvét védőpajzsul maga elé tartva, halkán, de mélységes hittel mondta el buzdító testamentumát a közönségnek:

„Ember, küzdj és bízva bízzál!”

A bemutató előadást, a színészek ihletett játékát, a katarzis bűvkörében megistennült nézők szívdobbanását nem rögzítette se film, se tévé, se rádió. Feltehetően csak az államvédelmi hivatal lehallgatóközpontja. A román diktatórikus állam – akárcsak magyar ikertestvére – gyanakvással, gyűlölettel és félelemmel fogadta Madách felettből aktuális művét.

Az ünnepi eseményre Magyarország nem küldte el hivatalos színházi képviselőit Ady városába. Egyetlen magyar irodalomtudós, az evangélikus püspökből Madách-kutatóvá lett akadémikus jelent csak meg, magánemberként, a bemutatón. A püspök urat, a *Tragédia* rendezéseinek és szövegének jeles szakértőjét annyira lenyűgözte a bemutató előadásunk, hogy napokig nem tudott elszakadni a várostól és színházától. Újra és újra megnézte az előadást, amelyben hajdani barátja, Németh Antal szellemét is felragyogni vélte. Féltett kincsem ma is a nagytszeteletű vendég premierajándéka, egy Madách-kötet, amelynek ajánló soraiban 1974. június 7-ét – a váradi bemutató napját – „a Madách-i csúcsmű feledhetetlen új-rendezésű napjává” avatta. Az *Új ember*ben megjelent értékelése az egyetlen jel a Duna-Tisza táján, amely hitelesen tanúsítja, hogy volt egyszer Nagyváradon egy *Tragédia*-előadás, amely Madách drámai költeményét a színpad deszkáján az olvasó szellemi élménye rangjára emelte.

Áldom a sorsot, sorsomat, hogy egy emberpróbáló falanszter-világban *Az ember tragédiáját* Madách Imre és a magunk képére felmutathattam Erdély megrendült magyarságának. Áldom az emléket hajdani munkatársaimnak, a tehetséges váradi színészeknek, az élőknek és a holtaknak, hogy volt hitük és erejük bizonyítani a színpadon, hogy *Az ember tragédiája* a reflektorfényben is a világnak világít rendületlenül.